

Венелин Грудков

ТЪРНОВСКАТА АГИОГРАФСКА ПРОДУКЦИЯ ОТ ВРЕМЕТО НА АСЕНЕВЦИ

Въстанието на Асен и Петър и последвалите го събития по утвърждаването на Втората българска държава създават значителни перспективи пред развитието на средновековната ни литература. Макар че се създава в земите, в които живее българският етнос, основната ѝ тематика е “търновската”, тъй като новата столица е доминантната в културния живот през епохата.

В системата на въздигащата се книжовност централно място заема агиографията, която надхвърля конвенционалното си предназначение и документираща усилията на Асеневци да възстановят политико-културния статут на първата ни държава.

При анализиране на проблема за Търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в. като основна задача се налага установяването на обема ѝ. Идеята група житийни текстове от тази епоха да бъдат поставени на една плоскост въз основа на общи характеристики не е нова за литературната история¹. Като отчитаме постиженията на медиевистичната наука, приемаме, че житията с подчертан търновски произход са: Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней, Проложно житие на Иван Рилски от Софийския пролог, Проложно житие на Михаил Воин Български, Проложен разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски, Проложно житие на Петка Търновска и Проложно житие на патриарх Йоаким I².

По отношение на житийния материал прилагаме извън-литературни³ и литературни⁴ критерии. Целта на подхода е

да се потвърди (или отхвърли) тезата за съществуването на Търновската агиографска школа от края на XII и първата половина на XIII в. като основен сегмент от глобалния литературен процес.

I. Търново като център, нормиращ литературния процес от края на XII и първата половина на XIII в.

Първите стъпки на Втората българска държава се основават на тясното ѝ свързване с града столица. В корелацията “държава – столица”, водещ е вторият член, той тотално изземва функциите на първия и се отъждествява с него. Следователно в обществено-политическото и културното пространство топонимът Търново функционира като емблема на установяващата се държавност. Основните характеристики на историческото време поставят пред първостроителите и определени императиви, чието многообразие можем да сведем до три пункта⁵: Етносна еманципация, Възстановяване на изконните български земи, Териториално разширяване на Втората българска държава.

Възниква въпросът доколко тази структура на държавно-народностно строителство присъства в текстовете, влизащи в разбирането ни за обема на търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в.

Всички житийни текстове сочат българския произход на героя. Агиографската формула “родом българин” е откритие на културата от епохата на Асеновци. Изключение правят два текста – Проложният разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски и Проложното житие на Петка Търновска⁶. Трябва да подчертаем, че и двата култа са силно интегрирани в религиозния живот на Търново.

Основната идея на постбиографичните разкази на Първото и Второто проложно житие на Иван Рилски е свързана с обновяването на Втората българска държава от Иван Асен I, определян като “обновител на българския род”. Политическите му действия получават позитивна оценка още по времето на преките му следовници. В Проложния разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски и в Пролога за Петка Търновска се актуализира пряката родствена връзка на Калоян и Иван Асен II с “първия Асен”.

През първата половина на XIII в. България постига връхната си точка на държавно строителство при управлението на Иван Асен II. Житийните слова отразяват кулминацията на политическия растеж. Те налагат идеята за хегемония на България на Балканите (Пролог за Иларион, втора част, Пролог за Петка, постбиография).

Ясно е, че привлечените кратки жития се свързват с дългия и противоречив процес, свързан с установяването на Втората българска държава. Всеки текст изработва свой модел на града столица (Търново), символ на държавата (България). Той представлява конкретно проявление на инвариантен модел, построен на патриотична основа. Говорейки за новата столица, търновският книжовник от епохата на Асеневци категорично налага родолюбива струя.

Доказателство за ролята на Търново като излъчващ културен център са и наложилите се в литературната история определения “търновски” и “нетърновски” жития⁸.

II. Хронологическо единство на текстовете на търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в.

Търново се установява като основен град на Втората българска държава след активизиране на култа към св. Димитър. Актуализирането на почитта към Солунския чудотворец в контекста на историческите събития от 1185 – 1187 г. начертава и пътя, по който паметта на новите търновски светци се приобщава към религиозния живот на българите.

Предварителната предпоставеност между столица и култ е и маркер за времепоявата на житийните текстове за светците, чиито мощи се пренесени в Търново от Асеневци. Доказателство за силната връзка между основен град и нов култ е начинът, по който в средновековна България проникват произведения, отбелязващи паметта на св. Петка⁹. Анализът на фактите показва, че диадата “Търново – нова памет” не търпи празни пространства по отношение на обслужващите текстове. Налага се тривиалният извод, че разглежданите проложни жития възникват непосредствено след включването на паметта на конкретния светец в църковния календар.

В подготовката при създаването на предлаганата работа са прегледани всички критични разработки, анализиращи времепоявата на проложните текстове за новите търновски светци. Не откриваме становище, което да поставя процеса извън очертанятията на времето от края на XII и първата половина на XIII в. Тази макродатировка споделяме и ние. На този етап можем да приведем два факта.

Единият се базира на сравняването на Първото и Второто проложно житие на Иван Рилски. На една плоскост поставяме текст от XIII в. и текст от втората половина на XIV в. Наблюденията показват, че двете произведения независимо от разстоянието във времето третират еднотипна фабула, в основата им лежи един семантичен модел, актуален за времето от края на XII и началото на XIII в.¹⁰ Те са продукт на една културно-историческа епоха. Това са годините след края на византийското робство, когато установяващата се държавност търси своето място в политическата система на Балканите чрез легитимиране на представителните си институции – владетел, столица, войска, патриарх.

Вторият факт почива върху анализа на двата най-ранни преписа на Пролога за Иларион Мъгленски, съответно от XIII и втората половина на XIV в.¹¹ Според нас установените различия¹² не придават нов облик на фабулата при преминаването ѝ от тринадесетото към четиринадесетото столетие. Убедени сме, че само сложната историческа съдба на старобългарските текстове и специфичният начин на разпространението им не ни позволяват да разполагаме с преписи от кратките жития на новите търновски светци, плътно доближаващи се до времето на създаването им.

III. Жанрово-композиционно единство на текстовете на търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в.

При управлението на Асеневци, време на утвърждаване на Втората българска държава и на бърз културен растеж, най-адекватни на държавната идея се оказват късите агиографски жанрове. Поставени в общодуховния контекст на времето си, те са натоварени с двойствена функция – осъществяват континуитета в литературния развой и “запаме-

тяват” актуалното в обществения живот (налагането на държавността чрез възхвала на основния ѝ град).

В края на XII и през първата половина на XIII в. крупните житийни жанрове не са продуктивен сегмент от литературната картина.

Възникването на анализирани синаксарни жития съвпада с времето, когато сред южнославянските народи се разпространява Обикновеният пролог. От този тип паметници, пазени в български книгохранилища, възхождащи към XIII в., познаваме два ръкописа – Пролог за м. март от XIII в., № 551, ръкописен отдел на Националната библиотека “Св. св. Кирил и Методий” и Пролог за цялата година от края на XIII в., № 72 от ръкописната сбирка на библиотеката на Академията на науките. В тях няма синаксарни четива, отбелязващи паметта на новите търновски светци. Проложните текстове за тях получават шанс за “оцеляване” във времето при въвеждането на книжовната среда на Стишния пролог, който постепенно измества от практиката Обикновения.

За целите на настоящото изследване от основно значение е обстоятелството, че в търновския превод на Стишния пролог попадат синаксарни текстове за Иван Рилски, Михаил Воин, Иларион Мъгленски и Петка Търновска. Влезли в състава на тази популярна средновековна сакрална онтология, те са познати в сравнително голям брой преписи.

От текстовете, влизащи в разбирането ни за обема на търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в., встрани стоят два паметника – Второто проложно житие на Иван Рилски¹³ и Проложното житие на патриарх Йоаким I¹⁴. Те остават извън състава на Стишния пролог и са известни в единствени преписи.

Търновските агиографски произведения от края на XII и началото на XIII в. споделят характерните особености на старобългарската житийна проза – мултиплицират се в паметници със сравнително константен литературен пълнеж.

Стишен пролог № 73 от ръкописната сбирка на библиотеката на Академията на науките задава модела на устойчив тематичен блок – пролози за Иван Рилски (19. X.), Иларион Мъгленски (21. X.), Михаил Воин (22. XI.) и Петка Търновска (14. X.).

Най-близо във времето до горния паметник стои ръкопис № 74 от библиотеката на БАН, Стишен пролог от XIV – XV в. за зимното полугодие. Съдържа синаксарни четива за всички празници от 1. IX. до 28. II., сред които и пролози за новите търновски светци Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Михаил Воин и Петка Търновска.

В хронологическа последователност зададения тематичен блок откриваме в Стишен пролог за цялата година от първата половина на XIV в., № 2/20, Национален музей “Рилски манастир”.

Аналогична е ситуацията във Висарионовия пролог от средата на XVI в. – Стишен пролог за първата половина на църковната година, № 75 от ръкописната сбирка при БАН. Под съответните дати паметникът съдържа проложни четива за новите търновски светци.

Същият тематичен блок откриваме в Стишните пролози № 2/19 и № 2/21 от фонда на Националния музей “Рилски манастир”¹⁵.

Устойчивостта на проложните текстове във времето доказва, че те се налагат като най-пълноценните форми, представящи процесите на държавното строителство в края на XII и през първата половина на XIII в. Убедени сме, че те се включват в богослужебната практика непосредствено след пренасяне на мощите на съответния светец, но поради обективната реалност техни преписи, обединени в тематичен блок, познаваме от втората половина на XIV в. нататък.

IV. Идейно-тематично единство на текстовете от Търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в.

Средновековният автор (респективно агиографът от края на XII и първата половина на XIII в.) си служи с традиционна, но същевременно многовалентна система от знаци на текстово ниво, за да наложи определена саментика, въз основа на която историческата личност прераства в трансцендентна величина. Отбелязвайки задължителните сюжетни рубрики, агиографът залага универсален за религиозното съзнание рецептивен механизъм: героят произлиза от благочестиви

родители; първите му години протичат в духовно-религиозни занимания до съзряването му за деяние; следва постбиографичен разказ за откриване на мощите му, маркират се чудеса, вършени от тях, евентуални техни пренасяния.

В разглежданите проложни жития наред с основния рецептивен механизъм присъства и друг (условно го определяме като вторичен), който се наслажда над универсалния, допълва го и отвежда към облика на търновския агиограф от края на XII и първата половина на XIII в.

Следователно старобългарската литература иманентно съдържа един сумарен образ на създател на проложни жития¹⁶, функционален в рамките на хронологическите ѝ граници. Но в група агиографски текстове, създадени в края на XII и през първата половина на XIII в. и запазени в покъсни преписи, този образ се характеризира не само с ортодоксална нагласа, а съдържа в структурата си родолюбиви елементи, които рефлектират във вторичния рецептивен механизъм. Периметърът му на продуктивност определя и спецификата на феномена “търновска агиография от края на XII и първата половина на XIII в.”, където авторът умело използва религиозната почит, за да внесе в повествованието си историографски елементи.

В текстовата реалност на разглежданите пролози съотнoшението между универсално-религиозно и етносно-специфично е проблем на композиционното изграждане, в чиито основни елементи в силна смислова позиция се поставят устойчиви формули. Синтезът им конструира наложилата се в книжнината идеологема “български светци, покровители на Търновград, т. е. на възраждащата се държавност и първостроителите ѝ от Асеновия род”.

Текстовите граници на вторичния рецептивен механизъм са зададени от етнонима “българин” и от топонима “Търново”.

Във фабулната експозиция на проложните текстове с търновски произход от края на XII и първата половина на XIII в. откриваме формулата “родом българин”.

Топонимът “Търново” е семантично ядро на летописните разкази за пренасяне на мощите на конкретния светец, където доминира идеята за въздигането на падналата бъл-

гарска “скиния”¹⁷ и за обновяването на българската власт от Асеневици.

Колкото и да се подчиняват на макрожанровите изисквания на пролога, финалните молитви се налагат като емоционална поанта при свързването на конкретния култ с историческата съдба на българите.

На базата на конкретния анализ¹⁸ сравнително точно можем да очертаем аспектите на вторичния рецептивен механизъм – еднозначно подчертаване на българския произход на светеца; пренасяне на мощите му в новата велика столица след военни победи на българите, водени от велик владетел; тържественото им полагане в храма и търсене на покровителството им.

От конкретния анализ на търновските пролози от края на XII и първата половина на XIII в.¹⁹ е ясно, че извън текстовете им освен митологическата има и друга гледна точка, към която те се стремят. Движението на текста към втория нетрадиционен център, свързан с върхови измерения от историческата ни съдба, е същината на вторичния рецептивен механизъм. Всеки пролог “извървява” този път по специфичен начин, но по своето инвариантно звучене той е съзвучен с етноцентризма²⁰, характерен за културния живот през епохата на Асеневици.

Наличието на вторичния рецептивен механизъм като основен маркиращ знак на кратките търновски жития от края на XII и първата половина на XIII в. категорично се доказва чрез анализа на текста на Третото проложно житие на Иван Рилски²¹, познато ни от Норовия пролог, създаден в края на XIII в.²²

Следователно от тринадесетото столетие разполагаме с три синаксарни текста, посветени на Иван Рилски. Два от тях свързваме с Търново (Първо и Второ проложно житие), а третия с Пшинския манастир, т. е. топос, отдалечен на югозапад от нормирация културен център. Поставяйки трите пролога при еднакви условия, получаваме представа за различията между “търновските” и “нетърновските” жития. Налага се разбирането, че “нетърновските” текстове не съдържат установените елементи на вторичния рецептивен механизъм²³, който е феномен на съзнанието на търновския агиограф

от края на XII и първата половина на XIII в. Идеята му поанта откриваме в Търновския надпис на цар Иван Асен II от 1230 в църквата “Св. Четиридесет мъченици”.

V. Езиково-стилистично единство на текстовете от търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в.

Пролозите, влизащи в разбирането ни за обема на изконната търновска агиография от края на XII и първата половина на XIII в., покриват цялата житийна тематика. Синаксарните четива за Иван Рилски и Петка Търновска представят анахоретския модел, текстовете за Иларион Мъгленски и патриарх Йоаким I – апостолския, Житието за Михаил Воин – мартирологичния, воинския.

Ключова лексема в пролозите за Иван Рилски и Петка Търновска е понятието “пустиня”.

Аналогична роля в текстовете за светците от апостолски тип изпълняват структурите: “воин против богомилите” (Проложен разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски) и “добър кормчия” (Проложно житие на патриарх Йоаким I).

В Пролога за Михаил Воин Български ключова стойност притежава антитезата “езичество – християнство”²⁴.

От връзката на героя светец с ключовото понятие произтичат всички съзнателно търсени послания на текстовете.

Прави впечатление, че стиловият облик на анализраните пролози не се ограничава единствено в рамките на едно семантично ядро. И в шестте текста откриваме интегрална стилистична реалност с конкретни измерения и автономен статут. Конструирана е от система от епитети, свързани с новата столица²⁵, утвърждаващата се държава и първите ѝ строители²⁶. Определяме я като вторичен семантично-стилистичен регистър, който поставя на едно ниво пролозите на новите търновски светци, чиито мощи са пренесени от Асеневици.

Вторичният семантично-стилистичен регистър представлява лексикален пласт, отразяващ времето на книжовника и средата, от която произхожда. Времето съвпада с първите стъпки на Втората българска държава, а средата е новата ѝ

столица. Тежненията на историческото време налагат във всеки конкретен пролог и нов пространствено-времеви континуум, отразяващ характеристиките на определен тип книжовник.

Ключово понятие на вторичния семантично-стилистичен регистър е топонимът “Търново”, синтезирал конкретно-историческите представи за български цар, българска държава, основен български град, укрепен и в духовен план.

Появата на вторичния семантично-стилистичен регистър може да бъде поставена във времето, което е и маркер за реализацията му на културната повърхност на епохата. Безспорно той е продукт на етноцентризма, характерен за всички сфери на обществения живот в края на XII и през първата половина на XIII в. Конструиращите го епитети са културният код на историческото време. Те се превръщат в траен естетически феномен, който намира литературната си кулминация в житийно-реторичните съчинения на Евтимий Търновски²⁷.

Очевиден е фактът, че вторичният семантично-стилистичен регистър като типова реалност в разглежданите пролози е по-богат в литературно отношение от основния. Той се реализира не само чрез ядрото си (Търново), но и с изграждащ стилистичен набор.

Ако при конструиране на първичния семантично-стилистичен регистър книжовникът се ръководи от етикетни представи и жанрови норми, то при създаването на вторичния основна роля играе етносната съпричастност.

Епитетите, свързани с новата столица и атрибутите ѝ, поставени в историческия си контекст, придобиват свържко-комуникативна мощ, а съответните фрагменти, в които битуват динамичните единици, се превръщат в митове във вторичен смисъл²⁸. Резултатът е, че в мита за отделния светец се трансплантира митът във вторичен смисъл “Търново”.

Налага се изводът, че новите моменти в историческата съдба на България непосредствено след въстанието на Асеновци оказват мощно влияние върху културното (литературното) развитие. Превръщането на Търново в първостепенен административно-религиозен център налага определен литературен модел. При характеризирание на езиковата му природа

не можем да приложим само универсалната формула “стил на епохата”. Тя назовава един аспект, но не изчерпва същността. В конкретния случай приемаме, че е по-правилно да се говори за дихотомията: стил на епохата /основен семантично-стилистичен регистър /// стил на времето от края на XII и първата половина на XIII в. /вторичен семантично-стилистичен регистър. Конкретизацията показва, че в проложните текстове за новите търновски светци действат центростремителни тенденции и в стилно-езиково отношение. Те надвишават периметъра на конвенционалното начало и диференцират групата текстове от останалата агиографска продукция.

Всеки литературен период се характеризира със специфично жанрово съотношение. Но при цялото видово разнообразие в конкретните моменти изпъкват литературни форми, които имат първостепенно значение и по еднозначен път илюстрират връзката между книжнина и исторически императиви.

Като отчитаме стойността на редица химнографски и историко-летописни текстове, става ясно, че определящо значение за литературния живот от края на XII и първата половина на XIII в. имат късите житийни текстове. Те са онази част от жанровата система на епохата, която пълноценно обхваща основните елементи на държавно-народностните потребности.

Проложните жития, създадени във връзка с пренасяне на мощите на светците, покровители на Търново, се характеризират с универсални жанрови показатели. Снабдени са с външни сигнализатори за обособяване в литургичния процес, характеризират се с обективизирано, безлично повествование. Градят се върху сюжетни рубрики, продиктувани от инвариантен модел. Пространствено-времевият им континуум е структуриран в зависимост от средновековните есхатологически представи и митологическата семантика на персонажа. Тези литературни белези не ни дават основание да отделим разглежданите текстове от универсалните литературни конвенции на средновековието.

В нашата концепция поставяме на една плоскост пролозите на Иван Рилски, Михаил Воин, Иларион Мъгленски, Петка Търновския и Йоаким I, възникнали в края на XII и през първата половина на XIII в., въз основа на отразения в тях стремеж към етносно оразличаване.

В рамките на една традиционна литературна форма се въвеждат езикови структури, които назовават конкретни елементи от процеса по възстановяването на Втората българска държава, т. е. в стремежа да се представи вечното, абсолютното (религиозното деяние на светеца) се актуализира етносното начало (българският произход на светеца и начинът, по който паметта му се свързва с култовия живот на българите). Синтезът между универсалното и народностното е експанзията на динамичното историческо време в културните звена.

Не може да се говори за прекъсването на една установена традиция, а за насищането ѝ с български смисъл чрез етикетното представяне на народностния произход на светеца герой. Това е и първата кулминационна точка в изтъкването на етносното начало чрез агиографски текст.

Втората кулминация в процеса на оразличаване са разказите за пренасянето на мощите на светеца. Извадени от житийната композиция, те се превръщат в хомогенен макротекст, свързан с възстановяването и укрепването на Втората българска държава. В тях откриваме политическата терминология на епохата (български цар, българско царство, българска власт, патриаршеска църква) и цитирани имената на исторически фигури с принос в позитивното държавно-църковно строителство (Иван Асен I, Калоян, Иван Асен II, примас Василий, патриарх Йоаким I).

Двете кулминационни прояви на българското съзнание звучат високо в посланията на конкретните текстове и превръщат агиографията от края на XII и първата половина на XIII в. в инструмент, който легитимира пред света конституирането на самостоятелна държавност.

Като имаме предвид ролята на Търново като културен център, хронологическото единство на проложните текстове, техните жанрово-композиционни, идейно-тематични и стилно-езикови типологични белези, можем да поставим въпроса за съществуването на Търновска агиографска школа от края

на XII и първата половина на XIII в. като сегмент от цялостния литературен процес.

Разбираме, че в повечето случаи хуманитарните изследвания не разполагат с механизми за категорично доказване на всяка трета теза. Затова и в конкретния случай, въпреки стремежа ни да поставим фактите на обективна основа, идеята за наличието на Търновска агиографска школа от края на XII и първата половина на XIII в. представлява субективен поглед върху момент от литературния развой.

БЕЛЕЖКИ

¹ **К. Радченко.** Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецким завоеванием. Киев, 1898, с. 254–258. Авторът разглежда пролозите за Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Михаил Воин и Петка Търновска. Стига до извода, че текстовете са създадени в средата на XIV в. (непосредствено преди времето на Евтимий Търновски) и според литературните си характеристики са дело на един книжовник. Това е ранен етап в усвояването на търновската агиография от края на XII и първата половина на XIII в.

Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. ГСУ, ИФФ, кн. XXXII, С., 1936, с. 12. Авторът поставя на една плоскост Първото и Второто проложно житие на Иван Рилски. Отнася създаването им към XIII в., а стилно-езиковите им сходства определя като “обща места”.

Българската литература и книжнина през XIII в., С., 1987, с. 30 и сл. Говори се за Търновски агиографски цикъл, включващ текстове за Иван Рилски, Михаил Воин, Иларион Мъгленски, Петка Епиватска, Гаврил Лесновски и Йоаким I.

² **В. Грудков.** Агиографски произведения от края на XII и първата половина на XIII в., свързани с Търново. Дис. труд, машинопис, 1996, с. 5–15.

³ Под извънлитературни критерии разбираме наличието на нормирац литературния процес център и хронологическо единство на продукцията.

⁴ Под литературни критерии разбираме жанрово-композиционно, идейно-тематично и стилно-езиково единство.

⁵ Българската литература и ..., с. 11–16.

⁶ Първият поради спецификата на жанровата си природа, а вторият – по обективни причини.

⁷ **К. Станчев.** Литературният процес в България от края на XII до втората четвърт на XIV в. Доклади от Втория международен конгрес по българистика, 1987, с. 8. Авторът посочва в обобщен план оразличителните белези на двата типа жития.

⁸ **В. Грудков.** Св. Иван Рилски в агиографията от края на XII и началото на XIII в. – Епохи, год. V, 1997, кн. 1–2, 261–267. Установени са различията между “търновските” и “нетърновските” жития върху конкретен агиографски материал.

⁹ Българската литература и ..., с. 209–211, 239.

¹⁰ **В. Грудков.** Дис. труд, с. 96–98.

¹¹ **В. Грудков.** Култът към Иларион Мъгленски в агиографията на XIII в. – Славистични проучвания, В. Търново, 1993, с. 157–163.

¹² Пак там. Различията са от фактологическо и стилно-езиково естество.

¹³ Първоначално житието е било в Драгановия миней като част от Службата за светеца.

¹⁴ Единственият препис от текста е в Празничен миней, № 23, съхраняван в библиотеката на БАН. Датира се от началото на XV в.

¹⁵ В ръкопис 2/21 няма Пролог за Михаил Воин.

¹⁶ Констатацията се базира на разбирането, че средновековният жанр определя (програмира) образа на своя автор.

¹⁷ Скинията е древноеврейски походен храм във форма на шатра, където се извършва богослужение при дълго пътуване. В използваната метафора старобългарският книжовник от края на XII и началото на XIII в. е демонстрирал философска нагласа – той схваща съществуването на българската държава като поход във времето с възходи и сринове.

¹⁸ **В. Грудков.** Дис. труд, с. 16–19.

¹⁹ Пак там.

²⁰ **К. Станчев.** Литературният процес..., с. 6.

²¹ **В. Грудков.** Св. Иван Рилски в агиографията...

²² **Кл. Иванова.** Две неизвестни старобългарски жития. – Литературна история, 1, 1977, с. 57–65.

²³ **В. Грудков.** Св. Иван Рилски в агиографията...

²⁴ Ръководим се от разбирането за ранния произход на светеца. Според нас той живее по времето на цар Борис – Михаил.

²⁵ Напр. Проложен разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски – царстващ престолен град, наречен Търнов велики; Пролог за Петка Търновска – славен Царевград Търнов. Показателно е, че когато книжовници с небългарско етносъзнание говорят за новата столица на Втората българска държава, не употребяват епитети. Напр. в Приписка към ръкопис от XIII в. за пренасяне на мощите на сръбския архиепископ Сава от Търново в Сърбия четем: ... Беше пренесен от Търновград в славната Милешевска лавра... Цитатът е по: **И. Лазаров, И. Тютюнджиев, Пл. Павлов.** Документи за политическата история на средновековна България (XII – XIV в.), В. Търново, 1993, с. 38.

²⁶ Напр. Първо проложно житие на Иван Рилски – благочестив цар Йоан (Иван Асен I); Пролог за Михаил Воин – великия цар Калона. Византийските книжовници от тази епоха представят в негативна светлина фигурите на първите Асеневци. Срв. в: **И. Лазаров** и кол. Документи за ..., с. 8, 13, 14, 21.

²⁷ Напр. **Кл. Иванова.** Литературни наблюдения върху две похвални слова от Евтимий Търновски. – Старобългарска литература, 1983, с. 14, 10–24.

²⁸ **Н. Фрай.** Великият код. Библията и литературата, С., 1993, 79 и сл.